

כבר אי אפשר לאכול בבבל נקניקיה בלי חרדל ברלינאי

בין השנים 1902-1904 נשא האשורולוג הגרמני פרידריך דליטש שלוש הרצאות בברלין, בנוכחות הקיסר וילהלם השני, על כך שסיפורי הבריאה והמבול כמו גם חוקי התורה אינן תוצר מקורי, ובוודאי לא תורה משמים, וכי החוק הבבלי היה בעל אופי הומניסטי-אוניברסליסטי יותר מזה המקראי. בתום ההרצאה השנייה קם הקיסר ומתח ביקורת נוקבת על דליטש, ובכך ניתן האות לפריצתו של פולמוס שהעסיק את העיתונות הגרמנית זמן רב והוליד בין השאר קריקטורות רבות. מבחר מהן מוצג עתה בתערוכה במוזיאון פרגמון בברלין

יעקב שביט 26.11.2019 09:48

ב-1903 כתב ההיסטוריון וחוקר הספרות יוסף קלזנר בכתב העת "השילוח": "ופתאום היתה האשורולוגיה — זו החוכמה הצעירה, שנתהוותה בימינו ולעינינו — לשיחה בפי כל [...] רק 150 איש עכשיו בכל העולם כולו יודעים לקרוא את כתב־היתדות, ובכל זאת כבר הולכים ונעשים הדברים הכתובים בכתב הזה לקניינו של העולם הנאור כולו. האשורולוגיה יצאה כבר למרחב והיתה לכוח רוחני עצום. [...] וכל האמונות והדעת המקובלות נדעזעו, נתמוטטו, וכל מחנה המאמינים, כיהודים כשאינם יהודים, היה לחרדת אלוהים [...] האשורולוגיה, זו החוכמה היבשה והקשה, עלתה על סדר־היום, נעשתה לשאלת־הזמן, לשאלה מדעית־פילוסופית וחברתית, וכמעט גם לשאלה מדינית".

הדברים האלה נכתבו בעיצומו של פולמוס שזכה לשם "פולמוס בבל והתנ"ך" (Babel-Bibel Striet) שעניינו היה השאלה עד כמה השפיעה התרבות המסופוטמית על המקרא, כלומר על הדת והתרבות של ישראל הקדום, ולאמיתו של דבר גם השאלה מהי התרומה של בבל לתרבות המערב. נקדים ונאמר שהדיסציפלינה החדשה זכתה מראשיתה לשם "אשורולוגיה" (או "אשורולוגיה" בפיו של קלזנר) בשל ההנחה שהמקור של כל הלוחות שהגיעו למוזיאון הבריטי עד שנות ה-60 של המאה ה-19 הוא באשור. אבל "בבל" היא שסימלה את התרבות המסופוטמית בכללותה, והקירבה במצלול בין המלים Babel ו-Bibel העניקה שם קליט לפולמוס המדעי והתיאולוגי ובד בבד איפשרה להשתמש במשחקי מלים לעגניים כמו "בבל" — Gebable = גיבוב מלים. וכשהפולמוס יצא מכותלי האקדמיה והכנסייה, עבר לעיתונות ונהפך למאורע ציבורי, הוא קיבל ביטוי הומוריסטי במספר גדול של קריקטורות בנות התקופה.

אבל תחילה נשאל איך ולמה נהפך תחום המחקר החדש הזה, האשורולוגיה, ל"כוח רוחני עצום" שנראה כמערער את יסודות הנצרות והיהדות, ופרץ אל הציבור הרחב כ"סערה". היה זה האשורולוג פרידריך דליטש (1850-1922), שפעל כדי לעורר את ההתעניינות של דעת הקהל בגרמניה בתחום המחקר החדש. אבל הוא מן הסתם לא ציפה ששלוש ההרצאות שנשא בשנים 1902-1904 ייהפכו לשיחת היום לא רק בברלין, היא "בבל על נהר השפּרה" (Spree), אלא גם מחוצה לה.

כבר שנים קודם לכן הרצה על הדמיון הרב הקיים, לדעתו, בין הדת האשורית־בבלית לבין דת המקרא — הדמיון בין סיפור הבריאה ומוסד השבת — ובהרצאה אחרת, שנכחו בה הקיסר וילהלם השני וקהל של נכבדים, אמר, בין היתר, שאין כמעט סיפור בספר בראשית שלא יובן מעתה טוב יותר באמצעות התעודות בכתב היתדות. אבל ההרצאות האלה לא זכו לתהודה ציבורית, וגם לא ההרצאה שנשא ב-13 בינואר 1902, גם הפעם בנוכחות הקיסר, שהזמינו לחזור עליה בארמון המלכותי.

גורל אחר זומן להרצאה השנייה, ב-17 באפריל 1903, בנוכחות הקיסר וכאלף מאזינים. לא חסות הקיסר אלא העובדה שהקיסר, שחבש גם את הכובע של ראש הכנסייה הלותרנית, מתח ביקורת

נוקבת על ההרצאה, העלתה על סדר היום את שאלת גבולות חופש המחקר המדעי. כתוצאה מכך, את ההרצאה השלישית, בסוף 1904, כבר לא נשא דליטש בברלין אלא בערים אחרות. ההרצאות נדפסו בכמה מהדורות ובעשרות אלפי עותקים ותורגמו לשפות רבות, ועד 1904 נכתבו בתגובה עליהן כ-1500 מאמרים וחוברות של מתנגדים ותומכים.

"פולמוס בבל והתנ"ך", כפי שהבחין קלזנר כבר ב-1903, לא היה רק ויכוח אקדמי אלא גם פולמוס תיאולוגי ותרבותי שזכה לתהודה גדולה, ולא רק בגרמניה. דליטש הצביע על המקבילות הרבות בין תרבות בבל והמקרא המעידות שחלק גדול מעולמו של המקרא שאול מ"בבל": כך, טען, הרעיון של אל אחד מופיע כבר בקוסמוגוניה הניאו־הבבלית. גם סיפורי הבריאה והמבול כמו גם חוקי התורה אינן תוצר מקורי, ובוודאי לא תורה משמים. ואם לא די בכך, הוא הציב את בבל במדרגה רוחנית גבוהה יותר מזו של תרבות ישראל הקדום. האל המקראי, אמר, הוא אל אכזר שבחר לו עם נבחר, ויתר העמים נידונו על ידו לשמד. הנבואה המקראית אינה מטיפה למוסר אלא מבטאת שנאה עזה לכל מי שאינו ישראל, ואילו החוק הבבלי היה לדבריו בעל אופי הומניסטי־אוניברסליסטי. דליטש, צריך לומר, ראה עצמו כמהפכן ואף השווה את עצמו ללותר, כמי שעומד איתן מאחורי האמת המדעית כנגד הדוקטרינה התיאולוגית שממנה צריך להשתחרר.

קריקטורות רבות הופיעו בעיתונות הגרמנית בתקופת הזמן הקצרה שבה פרץ הפולמוס Babel-Bibel. לא מכבר נפתחה תערוכה במוזיאון פרגמון בברלין, שלוותה בכנס אקדמי על פולמוס בבל והתנ"ך, המציגה מבחר מהשפע הזה. אם מלחמת הקריקטורות שהתנהלה בין פרוטסטנטים לקתולים במאה ה-17 היתה חלק ממלחמת דת, והיו על שום כך בוטות וארסיות, הקריקטורות שהיו חלק מפולמוס בבל והתנ"ך היו משעשעות ועוקצניות. שני השבועונים הסטיריים הפופולריים של גרמניה, השבועון Lusitge Blätter ("דפים משעשעים"), שבמארס 1903 הקדיש גיליון שלם לנושא, וה-Simplicissimus, וכן עיתונים אחרים, ליוו את הפולמוס. הפולמוס היה גם זרז ללגלג על "הדיבוק הבבלי" שאחד מביטוייו היה הדמיון שמצא הקיסר בין בבל לגרמניה כשתי אימפריות אוטוקרטיות הנשלטות על ידי שליטים שהם בנאים גדולים ותומכים בתרבות. דליטש עצמו תיאר את אשור ובבל כמדינות תחוקתיות ומאורגנות הדומות מבחינות רבות לגרמניה. הוא אמר ש"בבל נשבתה על ידי ברלין", אבל באותה מידה "ברלין נשבתה על ידי בבל". ואמנם הרבה מהקריקטורות ליגלגו על ההיקסמות הגרמנית מהגילוי של התרבות המסופוטמית. כך, לדוגמה, בקריקטורה ב"סימפליציסימוס" מסוף מארס 1903 נראה המלך הבבלי יושב על כיסאו כשעבד מגיש לו נקניקיה, והמלך רוגז "הסתלק מכאן עבד; אנחנו כבר לא יכולים לאכול בבבל נקניק בלי חרדל ברלינאי".

אמנם ברלין עדיין לא היתה משופעת בממצאים שהובאו מעיראק (האסטלה של סרגון השני הגיעה ב-1864 למוזיאון של קדמת אסיה ומוזיאון הפרגמון טרם נבנה), אבל דמויות השוורים המכונפים עם ראש אדם כיכבו בהרבה מהקריקטורות. באחת מהן, "יריד הבהמות", נראים שוורים מכונפים רובצים בשערי בבל; ובאחרת, אדם יושב ליד "מכונת כתיבה" ומקליד באכדית על לוח אבן. באחרת, דליטש יושב במסעדה ומלצרים מגישים לו את החשבון. הכיתוב אומר: "במסעדת ה'לווייתן השחור' באשקלון / צוות המלצרים מביא בגאון / בכתב יתדות על שישה לוחות / לאורח את החשבון" (תרגום חופשי). הרבה קריקטורות עסקו בפולמוס בבל והתנ"ך עצמו: בקריקטורה ממארס 1903 ב"לוסטיגה בלטר" מוצג דליטש ככסיל הכורע על ברכיו והאדמירל הולמן, סגן נשיא החברה הגרמנית המזרחית, מצליף בו בשוט — רמז להסתייגות של הקיסר מההרצאה השנייה של דליטש. קריקטורה אחרת מתארת תגרה בין דליטש לאדולף שטקר, כוהן החצר השמרן של הקיסר: השניים מנסים להכות זה את זה בחיבורים שכתבו וביד אחרת אוחזים בנשק אחר — במטריות. דליטש עצמו היה נושא ללא מעט קריקטורות; באחת נוגח בו שור מכונף בעל פני אדם (אולי הקיסר), ובאחרת הוא תובע את משה באשמת גניבת הלוחות מהספרייה המלכותית של בבל, והצגתם כמי שקיבלם על הר סיני. הסניגור מבטיח להביא כעד הגנה את משה בכבודו ובעצמו.

קריקטורות אחרות התייצבו לצדו של דליטש: באחת מהן נראים שלושה — שני נוצרים ויהודי אורתודוקסי — נסים מהאור החושף של המדע אל "הפינה האפלה של הדוגמה המוגנת על ידי המדינה". חלק מהקריקטורות היו בעלות אופי אנטישמי מובהק, כגון קריקטורה שבה הדרקון הבבלי מוצג כיהודי בעל אף נשרי מעוקל האוחז שקיק מלא מטבעות, אבל לפעמים היתה גם ביקורת על האנטישמיות. באחת הקריקטורות נראים שני יהודים אומללים מגורשים עם מעט מיטלטלים; האחד שואל את רעהו אם שמע שהקיסר (וילהלם השני) אמר שלא נורא אם כתוצאה מההרצאות של דליטש תיפגע ההילה (Nimbus) של העם הנבחר; והאחר משיב: "האם לזה ייקרא מצב של הילה?" לפעמים נלוו לקריקטורות פזמונים היתוליים:

הידע הוא רעה חולה;

האמת — איש לא זקוק עוד לה,

לאנשי כמורה אינה מועילה.

בְּבֵל — בְּבֵל — בִּיבֵל,

בְּבֵל — בִּיבֵל — בְּבֵל.

בנאדם, את פיך סתום!

שפתיים מיותרות חתום,

חופש הדיבור נכרת עד תום.

בְּבֵל — בִּיבֵל — בְּבֵל.

(תירגם רן הכהן. בְּבֵל היה ממייסדי המפלגה הסוציאל-דמוקרטית הגרמנית, שראתה בתיאוריה של דליטש תרומה חשובה למאבק בקלריקליזם).

אף שדליטש לא הרצה רק כאשורולוג אלא גם כאידיאולוג, ההרצאות סייעו להפיץ ברבים את ההשקפה שאי אפשר להבין את המקרא במנותק מסביבתו ושבניגוד ל"תורת המקורות", שבדקה את ההיסטוריה של הטקסט המקראי "מבפנים", התעודות החוץ-מקראיות ממסופוטמיה הן עדות מובהקת להשפעה מבחוץ על ההיסטוריה שלו. כתוצאה מכך נדרשו המגוננים על הייחודיות של תמונת העולם המקראית ושל אמונת המקרא לטעון שישראל הקדום אמנם שאל רכיבים "זרים", אבל עיצב אותם מחדש לפי השקפת עולמו, או אפילו בהשראה אלוהית.

על הפולמוס ראו יעקב שביט ומרדכי ערן "מלחמת הלוחות" (2003). תודתי לד"ר תומס ל. גרטצן (Gertzen) ולאליס מרוז (ברלין), ולד"ר יירגן זיס.